

Miloš Řezník, Dušan Kováč,
Martin Schulze Wessel (eds.)

**MATERIÁLY
PRO VÝUKU
DĚJEPISU**

Češi, Slováci a Němci ve 20. století

Češi, Slováci a Němci ve 20. století

Miloš Řezník, Dušan Kováč, Martin Schulze Wessel (eds.)
za spolupráce Stefana Stadlera

Češi, Slováci a Němci ve 20. století

MATERIÁLY
PRO VÝUKU
DĚJEPISU

mua MASARYKŮV ÚSTAV
A ARCHIV AV ČR, v.v.i.

Praha 2024

Projekt byl podpořen z prostředků Ministerstva zahraničních věcí ČR v rámci dotačního programu Zpracování kulturního dědictví a aktuálních témat s Německem, Rakouskem a Lichtenštejnskem.

Ministerstvo zahraničních věcí
České republiky

Kniha vychází z pověření Česko-německé a Slovensko-německé komise historiků.

© Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 2024

Authors © Vladimír Handl, Dušan Kováč, Miloš Řezník, Dieter Segert, Martin Schulze Wessel, Volker Zimmermann

Translation © Barbora Hudcová, Lukáš Motyčka, Martin Švarc, 2024

Cover & Typo © Filip Blažek – Designiq, 2024

ISBN 978-80-88611-16-5 (tištěná verze)

ISBN 978-80-88611-27-1 (e-pdf)

Obsah

Předmluva vydavatelů	7
Úvod (<i>Martin Schulze Wessel</i>)	9
1. <u>Devatenácté století a začátek dvacátého století – společenské a kulturní změny moderny</u> (<i>Miloš Řezník</i>) Prameny	19
2. <u>První světová válka</u> (<i>Miloš Řezník</i>) Prameny	71
3. <u>Meziválečné období</u> (<i>Dušan Kováč – Martin Schulze Wessel</i>) Prameny	117
4. <u>Druhá světová válka</u> (<i>Volker Zimmermann</i>) Prameny	184
5. <u>Konflikt mezi Východem a Západem</u> (<i>Volker Zimmermann</i>) Prameny	250
6. <u>Sousedství po ukončení konfliktu mezi Východem a Západem</u> (<i>Vladimír Handl – Dieter Segert</i>) Prameny	316
Glosář	370
Seznam zkratk	384
Další literatura	387
Autoři	389

Předmluva vydavatelů

Předkládané výukové materiály vznikly v rámci projektu společné Česko-německé a Slovensko-německé komise historiků. Vycházejí z intenzivní debaty mezi zúčastněnými německými, českými a slovenskými vědci a odborníky na didaktiku, kteří o textech společně diskutovali a sestavili sbírku dokumentů. Na tomto procesu a zajištění práv k užitým pramenům a redakci sborníku se intenzivně podílelo i několik tajemnic a tajemníků německé sekce komise – Monika Heinemannová, Daria Sambuková, Katharina Aubeleová, Arnošt Štanzel a K. Erik Franzen. V průběhu přípravy českého vydání se pak na přípravě textu podobným způsobem podíleli Lenka Vomáčková a Martin Klement. Důležitou rešeršní práci odvedli Ulla Baumannová, Dagmar Erbenová, Helena Zimmermannová, Igor Harušťák, Thomas Oellermann a René Küpper. V závěrečné fázi projektu se na finálních redakčních úpravách podstatnou měrou podílel také Frank Hadler. Intenzivní věcné, odborné a jazykové revize textu a pracovních materiálů pro české vydání se v závěrečné fázi přípravy ujal zvláště Martin Klement. Redakci v nakladatelství s mnoha cennými postřehy provedli David Sanetrník a Václav Žák.

Výukové materiály nabízejí rozsáhlý soubor textů, pramenů a didaktických pokynů k česko-německým, respektive slovensko-německým dějinám konce 19. století a celého 20. století – až po nedávnou minulost. Dále obsahují podrobný úvod s celkovým interpretačním rámcem a odůvodněním některých metodických postupů.

Kniha se zabývá výukovými tématy. V souladu s tím je chronologicky strukturována. Její formát je uzpůsoben pro danou cílovou skupinu: učitelkám a učitelům nabízí materiál ke koncepci výuky. Každá kapitola obsahuje kromě časové osy také úvodní historický výklad a oddíl s písemnými prameny (úředními, veřejnými a soukromými) a obrazovým materiálem (fotografie, mapy, další vyobrazení). Každá kapitola obsahuje didaktický úvod: Na začátku jednotlivých oddílů s prameny jsou uvedeny pokyny k danému období, které se omezují na nástin vývojových linií a historických souvislostí. Glosář shrnuje důležité pojmy, které jsou v hlavním textu při první zmínce zvýrazněny tučným písmem.

Oproti původně zamýšlené učebnici má kniha tu výhodu, že se neomezuje na konkrétní typy škol. Navíc je v předkládané podobě využitelná i na vysokých školách a dalších vzdělávacích institucích.

Poděkování patří autorům, překladatelům, redaktorům, odborným posuzovatelům a v neposlední řadě členům Česko-německé a Slovensko-německé komise historiků, kteří byli v uplynulých letech s touto knihou spojeni zčásti jako autoři a zčásti jako její kritičtí čtenáři.

Úvod

Martin Schulze Wessel

Publikace *Češi, Slováci a Němci ve 20. století* má sloužit jako pomocný výukový materiál pro školní výuku. Učitelkám a učitelům nabízí informace a historické zdroje, které obohacují výuku dějepisu v souvislosti s česko-německými a slovensko-německými vztahy a zároveň i historii Česka a Slovenska. Materiál je obzvláště vhodný pro přípravu školních exkurzí do Německa a Rakouska.

Z hlediska koncepce si předložený výukový materiál klade za cíl rozšířit běžné perspektivy národních dějin tím, že historii Němců, Čechů a Slováků zpracovává komparativním způsobem a zohledňuje kontakty mezi sousedními národy v kontextu středoevropských a evropských dějin.

Dnes mají Češi, Slováci a Němci své vlastní demokratické **národní státy**. Národní stát se přitom v současnosti zdá být v mnohém ohledu překonán globální migrací a vzájemně propojenými obchodními vztahy, jakož i delegováním suverenity na **Evropskou unii (EU)**. V Evropě nicméně i nadále zůstává nejdůležitějším systémem pro formování politických názorů a veřejné debaty. Politickou a kulturní orientaci většinou hledáme právě v rámci národního státu a historie přitom hraje důležitou roli. Proto spočívá ústřední úloha historických věd a didaktiky dějepisu ve zdůrazňování spojitostí a srovnatelných znaků různých národních dějin.

Často bývá minulost líčena tak, jako by směřovala k dosažení národní stát-nosti – jako takřkajíc k vyvrcholení historie. Všechny moderní národy mají tendenci svoji historii „vynalézat“, jak to formuloval známý teoretik nacionalismu Benedict Anderson. Nemyslel tím, že by si nacionálně smýšlející historikové své dějiny úplně vymýšleli. Spíše se tím snažil říct, že národní historiografie si vybírá svá témata ve snaze dát dějinám národní smysl a určitý cíl, a sice založení národního smyslu, a historie podle jejího pojetí směřuje k určitému cíli, a sice k založení nezávislého národního státu. Z této perspektivy mohou být dějiny 19. století, ba dokonce raného novověku a středověku vnímány pouze jako prehistorie dosažení vlastního moderního státu. Kontakty mezi různými **etniky** se přitom tendenčně dostávají mimo zorné pole a politická uspořádání, která nemají národní charakter, jsou většinou, pokud vůbec, hodnocena negativně.

Od této sporné perspektivy se předložený výukový materiál distancuje. Prezentuje dějiny Čechů, Slováků a Němců v pěti různých konstelacích. Přitom zde hraje roli nejenom **národ** a národní stát, ale také imperiální zřízení. Imperiální moc měla ve střední Evropě v 19. a 20. století velmi rozmanité podoby: mnohonárodnostní říši habsburské monarchie, rasistickou třetí říši zacílenou na světovládu a sovětskou dominanci v rámci takzvaného východního bloku. Ve 20. století žili Češi, Slováci a Němci pouze relativně krátkou dobu v podmínkách

demokratického národního státu, a to v období mezi válkami (1918 až 1933, resp. 1938) a od roku 1989.

V kontextu 19. a raného 20. století otevírá předkládaný výukový materiál prostor k úvahám, který dává do souvislostí dějiny Německého spolku (1815–1866), Německého císařství (1871–1918) a habsburské monarchie. Tímto způsobem ukazuje jak pro německou, tak i pro českou a slovenskou historii alternativy k pevně stanoveným narativům národních dějin. V německé historii stále dominuje maloněmecko-pruská perspektiva, to znamená, že německá minulost je vyprávěna jako prehistorie, historie a posthistorie Německé říše vytvořené Otto von Bismarckem v letech 1870/71. Před založením říše se pro německé národní dějiny vyskytla i jiná alternativa, která byla v roce 1848 označena jako „velkoněmecká“. Tato alternativa zahrnovala vedle Pruska a Německa také Německé Rakousko a české (**böhmisch**) země, které tehdy patřily k Německému spolku, dnešní Česko. Revoluce 1848 vypukla v německých státech s cílem vytvořit jednotu a svobodu nikoliv v souladu s **tradicí** pruského mocenského státu, ale v širším rámci Německého spolku. Dilema tohoto programu spočívalo v tom, že k Německému spolku patřila i neněmecká etnika jako český národ, jejichž reprezentanti účast na vytváření demokratického německého národního státu z pochopitelných důvodů odmítali.

Také z české perspektivy odhaluje tento širší prostor k úvahám alternativy vlastních národních dějin: vedle české identity působil v českém národním hnutí na jeho počátku také aspekt identifikace na základě zemského patriotismu, který zahrnoval ve stejné míře jak české, tak německé obyvatele českých zemí. Vedle toho existovaly u Čechů a stejně tak u Slováků také možnosti austroslavistické a panslavistické identifikace. Tím bylo myšleno kulturní a případně i politické sbližování Slovanů v Rakousku-Uhersku, popřípadě se Slovany mimo habsburskou monarchii.

V 19. století byly české země a Slovensko součástí habsburské monarchie, říše, která byla organizována a fungovala jiným způsobem než západoevropské národní státy. České země přitom spadaly do západní části říše (Předlitavsko) s hlavním městem Vídní, zatímco Slovensko bylo součástí východní části říše (Zalitavska) ovládané Uherskem. V tomto impériu, které bylo na základě své etnické struktury označováno také jako „mnohonárodnostní říše“, neexistoval (přinejmenším v jeho západní části) žádný národ, který by mohl účinně rozvinout svůj nárok politické vlády nad jinými národy. Stát nedržela pohromadě suverenity státního národa, nýbrž dynastie, byrokracie a armáda. Habsburská říše se vyznačovala relativně slabým utvářením politické vůle na centrální úrovni a komplementární silou regionálních center. Na základě toho existovala v habsburské monarchii jiná politická logika než v Německé říši nebo v národních státech západní Evropy. Interakce mezi různými národními centry v rámci mnohonárodnostní říše a mezi etnickými skupinami v regionech se vyznačovala konkurencí a kooperací. Vzhledem k politickému rámci a životní realitě byla kooperace na místní nebo regionální úrovni nutností. Solidarita zájmů fungovala například

v Čechách mezi německými a českými sedláky nehledě na všechny nacionální ideologie. Konkurence oproti tomu existovala mezi různými národními projekty v mnoha směrech: v rámci rozvoje hospodářství a infrastruktury a v politické participaci. V oblasti kultury se konkurence různých národních hnutí projevovala rivalitou ohledně zdrojů, které sloužily rozvoji vzdělávání a umění. Národní hnutí soupeřila také o co možná nejlepší reprezentaci národa v oblasti literatury a umění. Vzhledem k tomu, že tyto proudy byly ve vzájemném kontaktu a byly na sebe navázané, se forma a tvářnost uměleckého a kulturního života v řadě případů dosti podobaly. Relativně jednotný kulturní prostor nevytvářela ani tak politická vůle centra jako spíše vzájemné vztahování a soupeření mezi jednotlivými národními hnutími habsburské monarchie. Příkladem může být snaha národů habsburské monarchie rozvíjet národní architektonické styly. Ve skutečnosti ovšem renomovaní stavitelé i v podmínkách nacionalismu pracovali pro různé národy, takže stavební styly se neustále přenášely napříč národními hranicemi.

Německou historii v 19. století nelze jednoznačně přiřazovat k jednomu státu, v letech 1815 až 1866 se odehrávala v rámci Německého spolku, do něhož Prusko a habsburská monarchie příslušely jen zčásti. Po vzniku prusko-německé říše v letech 1870/71 lze za jeviště německých dějin považovat jak tuto říši, tak Rakousko-Uhersko. Zatímco Němci v habsburské monarchii, navzdory své z počátku vedoucí pozici, stále více zaujímali roli jednoho národa mezi řadou jiných, pokládali Němci v prusko-německém císařství z let 1870/71 toto císařství za svůj národní stát. Ale i tento stát měl imperiální rysy, jelikož zahrnoval v Alsasku-Lotrinsku velkou francouzskou menšinu, ve Šlesvicku významnou dánskou menšinu a v Poznaňsku politicky a hospodářsky úspěšnou polskou menšinu. Obzvláště vůči polské menšině pak Německá říše působila v roli germanizačního státu. Císařství se ji snažilo potlačit a dosáhnout politické, hospodářské a kulturní marginalizace polského obyvatelstva, především v provincii Poznaňsko. Tato forma imperiální vlády, která vychází z dominance jednoho národa nad dalšími národy monarchie, nepředstavovala pro Rakousko, přinejmenším v 19. století, reálnou alternativu. „Germanizace“ byla heslem v politickém boji mezi nacionalisty, ale vzhledem k pokrokům právě českého národního hnutí od 60. let 19. století již nebyla skutečnou tendencí. Jinak to vypadalo ve východní části habsburské monarchie, kde Uhersko praktikovalo modernizační politiku, která se vyznačovala energickým pokusem o prosazení vlastního jazyka vůči dalším etnikům, jako například Slovákům, ale také tamním Němcům.

Po první světové válce došlo k zásadnímu novému uspořádání poměrů ve střední Evropě, a to ovlivnilo i vztah mezi Němci, Čechy a Slováky. Období mezi lety 1918 a 1939 často bývá označováno jako „meziválečné období“, což je sice věcně v pořádku, nejedná se ovšem o úplně přiměřené označení příslušných dvou desetiletí. Toto období totiž představovalo více než jen krátký interval mezi dvěma ničivými válkami, nebylo pouze ve znamení těžkých následků první světové války a na počátku v žádném případě nepředznamenávalo druhou světovou

válku. Léta po roce 1918 byla spíše obdobím mnohoslibného nového začátku, šanci pro demokratické uspořádání Evropy, která zůstala nevyužita. V tomto smyslu by bylo výstižnější mluvit o prvním poválečném období. Především v literatuře a umění, ale také v architektuře bylo ve střední Evropě zřejmé, jak velký měla 20. léta 20. století potenciál rozvoje. Když se podíváme na řadu nových směrů ve filmu, výtvarném umění, literatuře a v mnoha dalších kulturních oblastech, tak je v protikladu k tomu zřejmé, jak silně se německá politika orientovala na minulost, a to především v konzervativních a nacionalistických kruzích, které záhy nabyly značného vlivu. Upínala se na revizi versaillského systému, aniž by uvážila, jaké šance poválečný systém přes veškerou tvrdost reparačních ustanovení Německu nabízí. Právě s ohledem na východní Evropu ani liberální politikové Výmarské republiky nebyli novému systému, založenému na principu národních států, příliš nakloněni. Východní sousedé Německa, především pak Polsko, ale z principu i Československo, se podle jejich názoru etablovali pouze dočasně. V nacionalistických kruzích koloval pejorativní výraz „sezonní státy“, o nichž se uvažovalo tak, že měly být odstraněny, jakmile to politická situace dovolí. Zatímco Německo v roce 1925 v **Locarnu** poskytlo garanci pro svoji západní hranici, uznání svých východních hranic zde odmítlo.

Zcela jiným způsobem bylo poválečné uspořádání vnímáno v Československu. Především pro české politické elity představoval nově založený stát naplnění jejich národních cílů. Ovšem nejenom z tohoto důvodu se politická kultura v zemi vyznačovala větší důvěrou, než tomu bylo v Německu. Spolu s novým národním státem bylo dosaženo také dalekosáhlé demokratizace politiky. Proto měla demokracie v Československu celkově daleko pozitivnější konotace než v Německu. Prezident a zakladatel Československa, Tomáš G. Masaryk, trefně formuloval nový politický a kulturní začátek v poválečné době v názvu své brožury *Nová Evropa*, v níž oslavoval zánik starých impérií východní Evropy a triumf demokracie a národního státu. K novému uspořádání v Evropě patřila také mezinárodně garantovaná práva menšin. Přestože se Němcům v Československu v optice mezinárodního srovnání nedařilo špatně, ukázal se být vztah národního státu k jeho největší menšině, takzvaným **sudetským Němcům**, ložiskem zdoluhavé krize. Lze to přičítat různým faktorům: psychologicky náročnému sestupu Němců jako skupiny, která byla v habsburské monarchii dříve relativně privilegovaná, na pozici národnostní menšiny, jejich opomíjení při jednáních ohledně ústavy v počátcích republiky nebo jejich znevýhodnění při zadávání státních zakázek a přidělování míst ve veřejné správě v pozdním období republiky. Zásadní problém nejenom Československa, ale všech států střední Evropy po první světové válce představoval etnický chápání pojem národa, v tomto případě konstrukce státotvorné československé většiny na jedné straně a národnostních menšin na straně druhé. To od počátku zužovalo prostor pro řešení konfliktů i bez ohledu na skutečnost, že i Němci v Československu z demokratického zřízení republiky profitovali.

Na příkladu první Československé republiky lze demonstrovat vnitřní napětí uvnitř demokratického zřízení, které se snažilo zachovat jak individuální občan-

ská práva, tak i potřeby „národnostních skupin“ ohledně zachování jejich kolektivní kulturní identity. Tento napjatý vztah lze sledovat v mnoha státech, například ve Španělsku v kontextu Baskicka nebo v Kanadě v kontextu frankofonního Québecu. V Československu existoval ve dvojím ohledu: jednak ve vztahu mezi státním národem a německou menšinou a dále uvnitř československého státního národa, neboť velká část slovenské politické reprezentace se nepovažovala za integrální součást tohoto státního národa a také požadovala autonomii.

Zahraniční politika Adolfa Hitlera využila v roce 1938 nespokojenosti většiny sudetských Němců v Československu, přičemž společně s vůdčím představitelem sudetoněmecké menšiny Konradem Henleinem systematicky prohlubovala politickou krizi v Československu, až se s pomocí italského diktátora Benita Mussoliniho stala předmětem jednání mezinárodní politiky. V takzvané mnichovské dohodě rozhodly čtyři mocnosti, Německo, Itálie, Francie a Velká Británie, o Československu, aniž by mu umožnily, se těchto jednání vůbec zúčastnit. Ustanovení, že stát musí území osídlené převážně německým obyvatelstvem postoupit Německé říši, učinilo z mnichovské „dohody“ v podstatě diktát mocností. Pro zemi to znamenalo hluboký zářez; mnohoslibně započatá demokracie byla podlomena: Československo, nazývané po září 1938 „druhá republika“, se vyznačovalo silnými nacionalistickými, xenofobními a antisemitskými tendencemi a existovalo pouze krátkou dobu, než byla česká část země v březnu 1939 obsazena Německem a Slovensko vyhlásilo nezávislost.

Ovšem i v jiném kontextu představovala mnichovská dohoda zásadní zlom: znamenala opuštění základní myšlenky Společnosti národů, spočívající v kolektivní bezpečnosti. Po anšlusu Rakouska se jednalo o další krok směrem k revizi mírových smluv ze strany Německé říše. Zároveň dohoda vytvořila nové podmínky pro dlouho plánovanou expanzivní válku nacistického Německa na východě Evropy, která, pokud jde o ambice znovu získat imperiální mocenské postavení, daleko přesahovala cíl německého císařství. Mnichovská dohoda představuje uzlový bod německých, českých a slovenských dějin a krok od versailleského systému k druhé světové válce, který v žádném případě nelze podceňovat. V Mnichově západní mocnosti po Hitlerově remilitarizaci Porýní v roce 1936 a anšlusu Rakouska v roce 1938 naposledy pouze přihlížely mocenské expanzi nacistického Německa. Po rozbití Česko-Slovenska v březnu 1939 **appeasement**, tedy politika ústupků vůči agresorovi, ztroskotat. V řadě politických debat bývá podvolení se západních mocností Hitlerovi ještě dnes považováno za odstrašující příklad vyjednávání se skutečně nebo údajně expanzivními státy.

V období druhé světové války bylo Československo nacistickým Německem rozděleno a různými způsoby podmaněno, popřípadě se stalo jeho vazalem: sudetoněmecká území byla formálně anektována; Čechy a Morava existovaly pod faktickou vládou německého mocenského aparátu jako takzvaný protektorát Říše, Slovensko se formálně poprvé stalo nezávislým státem, bylo však

silně závislé na Berlíně a muselo část svého teritoria postoupit dalšímu spojenci Německa, Maďarsku.

Sledujeme-li německou nadvládu nad tímto prostorem, zaznamenáme zde různé formy výkonu moci a vykořisťování, které byly pro nacistickou okupaci Evropy zcela typické. Na Slovensku se dominantní německý vliv opíral o vládu, která se společně s prezidentem Jozefem Tisem a premiérem Vojtěchem Tukou chovala vůči německé moci povolně. Slovenská vláda musela s Německou říší uzavřít ochrannou smlouvu, která zajistila německým politickým představitelům značný vliv na hospodářství a zahraniční politiku Slovenska. Ve slovenském vedení hráli vlivnou roli němečtí poradci. Pod tlakem Říše se Slovensko také podílelo na holocaustu, přičemž ze země deportovalo desetitisíce Židů. Když v roce 1944 vypuklo Slovenské národní povstání a následně byla země obsazena wehrmachtem, vystřídala kolaborační režim otevřená okupační vláda.

Zatímco Slovensko představovalo do roku 1944 typ kolaboračního režimu, byly poměry v takzvaném Protektorátu Čechy a Morava odlišné. Protektorát byl prostřednictvím anexe přímo začleněn do Říše. Sice zde existovala i česká správa, ta však měla pouze formální autonomii a omezené vlastní zákonodárství. Skutečná moc byla v rukou zástupců nacistického státu, tedy říšského protektora a především reprezentantů SS (Schutzstaffel). Nacistická vláda byla zpočátku zaměřena proti politickým odpůrcům, především německým sociálním demokratům a komunistům, kteří v Československu hledali útočiště. Vedle toho se jednalo o hospodářské vykořisťování vysoce industrializované země. Až do konce války zůstaly Čechy důležitým faktorem pro říšskoněmecké zbrojní plánování. Další, principiální cíl představovala germanizace prostoru a většiny českého obyvatelstva a pronásledování a vyhlazení Židů. V terezínském ghettu, sběrném táboře nacistického vyhlazovacího systému, bylo do roku 1945 internováno zhruba 141 000 Židů, z nichž zde zhruba 33 000 zemřelo kvůli strašným životním podmínkám a 88 000 jich bylo deportováno do vyhlazovacích táborů jako Auschwitz-Birkenau (Osvětim) nebo Treblinka. V dlouhodobém horizontu byla plánována také likvidace Čechů jako etnického společenství, a to zčásti germanizací a zčásti pronásledováním a přesídlením. Po atentátu české exilové odbojové skupiny na zastupujícího říšského protektora Protektorátu Čechy a Morava Reinharda Heydricha, který byl proslulý svými brutálními metodami pronásledování, uplatňoval okupační režim velmi výrazně metody státního teroru. SS reagovala na atentát vlnou teroru vůči českému obyvatelstvu. Jejím symbolem se staly masakry v Lidicích a Ležácích, při nichž SS jako úmyslný akt pomsty obě vesnice zcela vyhladila.

Zločiny okupačních orgánů představují pozadí – ovšem nikoliv determinující faktor, či dokonce ospravedlnění – pro odsun a nucené vysídlení Němců z Československa, k němuž došlo na konci války. Ani pojem „odsun“, který bývá v češtině často používán, ani německý pojem „vyhnání“ (Vertreibung) nejsou pro tento fenomén kvůli jeho mnohohrstevnatosti dostatečně výstižné. Pojem „odsun“ tlumí lidskou dimenzi této události, zatímco pojmy „vyhnání“ a „vyhnanci“ nejsou

dostatečně diferencované, aby od sebe rozlišovaly velmi odlišný průběh násilného „divokého odsunu“, který byl na místní úrovni také spojován s pochody smrti nebo masakry, a regulovaného vysídlení z roku 1946.

Odsun a nucené vysídlení Němců vytvořily po několikasetletém soužití tří etnik zcela nové podmínky pro vztahy mezi po válce rozděleným Německem a Československem. Po dlouhou dobu zůstávaly nárok na „návrat do vlasti“, formulovaný především organizacemi vysídlenců, a strach ze (západo)německého revizionismu v Československu, instrumentalizovaný Sovětským svazem, břemeny ve vzájemných vztazích a zároveň stabilizačním faktorem v antagonismu mezi mezinárodněpolitickými bloky. Železná opona, která se rozprostírala mezi západním Německem a východním Německem a Československem, oddělovala společnosti, které stály proti sobě jako příslušníci znepřátelených táborů se svými politickými a hospodářskými systémy a se svými zahraničněpolitickými vazbami na Moskvu, popřípadě Washington. Přes veškeré nepřátelství však existovaly ještě určité společné ideály, jako představa technické moderny a od 60. let také představa sociálního státu. Od 80. let si byly společnosti střední Evropy stále více vědomy hrozby masivního znečištění životního prostředí, přestože toto téma mohlo být v Československu a v Německé demokratické republice (NDR) tematizováno pouze mimo veřejnost. Společnosti na Západě a Východě neexistovaly paralelně vedle sebe, ale jedna byla pro tu druhou výzvou. Rozhlasové stanice jako Svobodná Evropa propagovaly svobodnou politiku a společenský model západních států prostřednictvím přeshraničních vysílání v českém a slovenském jazyce. Prosperita dosažená ve Spolkové republice Německo (SRN) byla vnímána i na druhé straně železné opony, především pak v NDR. Naopak zdánlivě konsekvantní denacifikace ve východním Německu v 50. a 60. letech probouzela sympatie u levicových kruhů ve spolkové republice vůči NDR. Pokud jde o Československo, byl na Západě se zájmem sledován zejména pokus o spojení demokracie a **socialismu** v 60. letech. Porážka pražského jara a etablování takzvaného **normalizačního režimu** po roce 1968 ukončily nejenom československý sen o socialismu s lidskou tváří, ale vedly i k postupnému ochabování zájmu o Československo na Západě. Distancovanost mezi Němci a Čechy, popřípadě Slováky nebyla, odhlédneme-li od období stalinismu v 50. letech, nikdy větší než v 70. a 80. letech.

Revoluce roku 1989 v NDR a Československu vytvořily zcela odlišné podmínky, na jejichž základě se začaly budovat nové sousedské vztahy. Jak v případě německých, tak československých dějin, odhlédneme-li od roku 1918, se jednalo o první úspěšné revoluční převraty. Z hlediska evropských dějin je důležité, že revoluce poprvé proběhly bez krveprolití. Nezahájily však novou epochu pokojných převratů v Evropě, jak dokládá například krvavá revoluce na ukrajinském Majdanu v letech 2013/14. Příslušnost k Evropě – myšleno k Evropské unii – byla pro revoluci v Československu důležitým motivem. V NDR tento cíl ustoupil do pozadí před přáním sjednocení Německa. V obou případech tím ovšem bylo myšleno úsilí o příslušnost k západnímu politickému, ekonomickému a společenskému

systému. Tyto záměry byly realizovány různým způsobem: u NDR sjednocením se spolkovou republikou, které ve skutečnosti bylo přičleněním; v případě Československa, které se v roce 1993 mírovým způsobem rozdělilo na dva státy: Českou a Slovenskou republiku, prostřednictvím vstupu do EU a NATO (North Atlantic Treaty Organization) a v případě Slovenska ještě vstupem do eurozóny. Vztahy mezi Němci, Čechy a Slováky se od té doby rozvíjejí většinou pod záštitou EU. Jejich vzájemné kontakty, ať už v rámci školních výměn nebo turismu či volného obchodu, získaly na nečekané kvantitě a kvalitě. Za důležité přelomové body lze bezpochyby považovat roky 1989 a 2004 (vstup Česka a Slovenska do EU): nejenomže byla od základů změněna státní forma a hospodářský systém těchto států, nový počátek můžeme zaznamenat i u přeshraničních kontaktů mezi lidmi z Německa, Česka a Slovenska. Jaké ekonomické rámcové podmínky budou stanoveny, jak bude zajištěna vnitřní bezpečnost a jaké strategie k ochraně zahraničněpolitických zájmů je třeba sledovat – to vše jsou otázky, které je třeba společně rozhodnout ve všech třech zemích, stejně jako v ostatních členských státech EU. Od roku 2004 jsou Češi a Slováci, stejně jako již dříve Němci, nejenom občany svých vlastních národních států, ale také v mnoha ohledech i občany EU. Také v ostatních státech Evropy se těší statusu, který normálně poskytuje pouze národní stát.

Vztah mezi Němci, Čechy a Slováky je proto jako nikdy předtím určován společnými otázkami ohledně budoucnosti. Přesto nebo právě proto hraje historická paměť v období následujícím po roce 1989 pro vztahy mezi těmito třemi národy velkou roli. Historické debaty byly v těchto letech nebývale ostré. To ovšem není v rozporu se skutečností, že politická agenda zahrnuje řadu naléhavých otázek. Jejich řešení závisí také na historickém přesvědčení v rámci jednotlivých národních států.

Byla to a nadále jsou především tři témata, která v kulturách vzpomínání v Německu, Česku a Slovensku hrají velkou, ovšem pokaždé jinou roli. V popředí přitom stojí druhá světová válka a období bezprostředně po ní.

V české a slovenské kultuře vzpomínání zaujímá přední místo téma německé okupace a s ní spojená vyprávění o obětech a odporu během tohoto období. To platí jak pro období socialismu po roce 1945, tak pro období po převratu v roce 1989. Odbojovými akcemi, jako například Slovenské národní povstání nebo atentát na Heydricha, se Češi a Slováci zapsali do evropské paměťové mapy. Oběti utržené ve válce symbolizují místa jako Lidice. Také toto místo paměti je zapsáno do evropského prostoru; podobná místa paměti na německý masakr existují ve Francii (Oradour), Litvě (Pirčiupiai), Bělorusku (Chatyň), Řecku (Distomo aj.) a v mnoha dalších zemích, které byly za druhé světové války Německem okupovány. Součástí evropského narativu jsou také slovenské odbojové akce. K podobným povstáním a partyzánským akcím došlo v Polsku, Bělorusku, Jugoslávii a dalších evropských státech. Již před rokem 1989 se při vzpomínkových akcích uskutečňovala i mezinárodní výměna. V tomto smyslu spojovala vzpomínka na druhou světovou válku různé země napříč železnou oponou. Po roce

1989 ani po roce 2004 neztratily tyto vzpomínky v Česku ani na Slovensku svoji funkci. Naproti tomu v Německu není vzpomínka na okupaci Česka a Slovenska nikterak výrazná. Spíše se zde vzpomíná na německý odboj, což také probíhá velmi selektivně: v popředí stojí odbojová akce z 20. července 1944, která vzešla z wehrmachtu, v pozadí pak činy jednotlivců a aktivity komunistického podzemního hnutí.

Proti tomuto převládajícímu tématu českých a slovenských obětí a odboje druhé světové války bylo šoa jako téma kolektivní paměti v obou zemích nejprve upozaděno. Také zde se jedná o všeobecný evropský fenomén, který lze sledovat především v Německu, zemi pachatelů. SRN se začala komplexně zabývat tématem pronásledování Židů a holokaustu až v 80. letech 20. století. I když lze i v Československu před rokem 1989 zaznamenat určité náznaky integrace šoa do kolektivní paměti, je třeba konstatovat, že až s možností svobodného veřejného projevu po roce 1989 byl v Česku a na Slovensku vytvořen předpoklad pro kulturu paměti, která je schopná zahrnout i problematičtější témata. Při zohlednění šoa v obrazu dějin je totiž zřejmé, že Češi a Slováci nebyli v žádném případě hlavními oběťmi německé okupace, nýbrž, právě v souvislosti s holokaustem, nedobrovolnými svědky a v některých případech dokonce i spolupachatelé.

Dalším problematickým tématem paměti v Německu, Česku a na Slovensku je odsun Němců a Maďarů. V západním Německu byla vzpomínka na útěk a odsun Němců od 50. let 20. století posilována ze strany landsmanšaftů a Svazu vyhnanců, jakož i jejich politických reprezentantů. Na základě toho vznikla oficiální kultura vzpomínání, která je silně zpolitizovaná a zpočátku se nesla v revizionistickém duchu. Díky tomu ale se změnou politického kurzu za vlády Willyho Brandta, která usilovala o smíření se sousedními státy na východě, došlo také k oslabení tohoto vyhnaneckého vzpomínkového diskurzu. Tento nový počátek německé zahraniční politiky, jenž se v pozitivním smyslu lišil od explicitního nebo implicitního revizionismu Výmarské republiky, byl neslučitelný s kulturou vzpomínání, která nadále propagovala návrat Němců do jejich bývalé vlasti. Liberálové a sociální demokraté v západním Německu se začali tématu odsunu vyhýbat. Až sjednocení Německa a jednání „dva plus čtyři“ s uznáním hranice Odra–Nisa vytvořily nový základ pro méně zaujatou diskuzi o tomto tématu.

Češi a Slováci se před rokem 1989, s výjimkou disidentských kruhů, tématem odsunu nezabývali. To se zásadně změnilo s novým rozvojem svobodné vědy a otevřených diskusí ke společenským otázkám. Na rozdíl od toho, co se často předpokládá v Německu, nepředstavuje zpracování tématu odsunu v Česku a na Slovensku žádné tabu. Obzvláště na úrovni lokální historie byla v obou zemích realizována řada historických výzkumů, které zprostředkovávají detailní obraz událostí let 1945 a 1946. Toto téma proniklo i do masové kultury prostřednictvím filmů a televizních dokumentů.

Jaké vzdělávání v oblasti historie Evropa potřebuje? Jaké vzdělávání v oblasti historie potřebují státy s takto komplexními a konfliktními dějinami jako Německo, Česko a Slovensko? Intenzivní zabývání se historií ve vědě a výuce může přispět

k poznání, že populární obrazy dějin často zastiňují náš pohled na mnohověstevnatost minulosti. Pouze studium historických zdrojů, tedy originálních textů a obrazových materiálů minulosti, umožňuje pochopit myšlenkové vzorce a možnosti jednání v minulých dobách. To nutně zpochybňuje i to, co v naší době považujeme za samozřejmé. K tomu má přispět i tento výukový materiál.

KAPITOLA 1

Devatenácté století a začátek dvacátého století — společenské a kulturní změny moderny

Miloš Řezník

ČASOVÁ OSA

— 1815	Vídeňský kongres: nový pořádek v Evropě, založení Německého spolku
— 1830	Revoluční vlna v Evropě
— 1835	Otevření první železniční trati v Německu
— 1848	Založení Sächsisch-Böhmische Eisenbahn / Sasko-české dráhy
— 1848/49	Revoluce ve Francii, v zemích Německého spolku, v habsburské monarchii a v dalších částech Evropy
— 1866	Německá válka
— 1867	Rakousko-uherské vyrovnání
— 1871	Založení Německého císařství
— 1905	Moravské vyrovnání
— 1914–1918	První světová válka

Velká část hlavních problémů moderních německých, českých a slovenských dějin nevznikla teprve ve 20. století. Jejich kořeny sahají do dřívějších dějin těchto zemí a dějin evropského kontinentu. Bezprostřední předpoklady jsou pak podstatným výsledkem historického vývoje 19. století.

Rozsáhlé změny byly v tomto časovém období těsně spojeny se vznikem národních a průmyslových společností v jednotlivých státech. Charakteristická byla také technická modernizace a politická liberalizace nebo demokratizace, jakož i vznik masových společností. Pro pochopení hlavních témat a problémů moderních dějin je proto nezbytné se zabývat nejdůležitějšími tendencemi 19. století. To je také úlohou úvodní části tohoto materiálu pro výuku dějepisu. Tato část se nezabývá dějinami 19. století v celé jejich šíři, nýbrž se soustředí na témata, která jsou rozhodující pro pochopení následujících epoch.

1.1 Habsburská monarchie a Německé císařství před první světovou válkou

Modernizace

V průběhu 19. století se život obyvatel Evropy v mnoha ohledech zásadně změnil. Tato epocha se označuje jako přechod mezi předmoderní a moderní dobou. Historici proto mluví o „modernizaci“. Všeobecně se tento proces zasazuje do takzvaného dlouhého 19. století, tedy do doby mezi Francouzskou revolucí (1789) a první světovou válkou (1914–1918). Se vznikem moderních společností se pojí nejružnější změny v kultuře, hospodářství, politice, politických idejích a v sociální struktuře obyvatelstva. Trvale se také ale změnilo to, jak lidé nazírali a vnímali svůj svět, jak organizovali svůj všední život a jak se vyvíjely mezilidské vztahy.

V 19. století vznikaly v průběhu industrializace nové ekonomické formy, především moderní průmyslové podniky a kapitalistický ekonomický řád. To souviselo s početnými technickými inovacemi, s vynálezy a novinkami, které se odrážely v hospodářství, v každodenním životě, ale také v kultuře. Ty umožňovaly také daleko větší mobilitu a komunikaci, například pomocí železnice a telegrafu. Tento vývoj byl spojen s novými politickými a společenskými představami, které také utvářely politický vývoj celého století. Formulovány byly částečně již ve století osmnáctém, ale nyní byly rozvíjeny a dílem realizovány: suverenity národů, liberalismus, demokracie, občanská práva a svobody, jakož i lidská práva.

Německé císařství a habsburská monarchie

Češi, Slováci a Němci žili v posledních desetiletích 19. a na začátku 20. století ve dvou velkých monarchiích: v Německém císařství, které bylo založeno v roce 1871, a v rakousko-uherské monarchii, nazývané také habsburská monarchie. V čele obou těchto státních útvarů stáli sice monarchové, existovalo zde však již mnoho prvků moderních politických systémů: tak například parlament v Berlíně,

Vídni a Budapešti, zemské sněmy v jednotlivých zemích a provinciích, parlamentní volby, jakož i od druhé poloviny 19. století politické strany.

Obě říše měly mnoho společného, v jejich vnitřním zřízení však existovaly velké rozdíly: části pozdější Německé říše byly industrializovány již dříve, takže zde vznikla důležitá průmyslová centra v daných aglomeracích. K těmto nejstarším a nejdůležitějším oblastem patřilo Sasko, později také Porúří, Horní Slezsko (v dnešním Polsku), jakož i části Württemberska a Bádenska. Po svém založení zažilo Německé císařství velký hospodářský rozkvět a stalo se vedle Velké Británie, Francie a USA jednou z předních světových ekonomických velmocí. Německé vlády se pokoušely uplatňovat ekonomické zájmy i v zahraniční politice: průmysl a obchod měly sloužit mocenským politickým zájmům a naopak. K tomuto hospodářskému rozmachu docházelo i přes značné regionální rozdíly v rámci země.

Ještě výraznější byly regionální rozdíly v Rakousku-Uhersku. Zde se nacházelo několik průmyslových center, zejména v severních a západních Čechách, na jižní a severní Moravě a v rakouském Slezsku, jehož větší část dnes také patří k Česku. Textilní průmysl v severozápadních Čechách byl úzce spojen se saským hospodářským prostorem, zatímco bavorsko-česká příhraniční oblast měla stejně jako dříve spíše venkovský charakter. V moravsko-slezské oblasti se rozvíjela těžba černého uhlí, hutnictví a další odvětví těžkého průmyslu, v Praze, Plzni a v Brně strojírenství. Ve velké části Uher byly naproti tomu hospodářské změny méně výrazné. Také na Slovensku, v severní části tehdejšího Uherska, probíhala industrializace pouze v omezeném rozsahu. Velký význam si Slovensko udrželo v produkci železa. Průmyslová centra a hospodářské regiony, které v tomto století vznikly v německých zemích, v dnešním Česku a na Slovensku, existují z velké části dodnes. Měla vliv na migrační pohyby, protože mnoho lidí se při hledání práce stěhovalo do hospodářských center a rostoucích měst.

Národnostní otázka v habsburské monarchii

Obzvláště velký rozdíl mezi Rakouskem-Uherskem a Německým císařstvím existoval v etnické a jazykové struktuře obyvatelstva. Habsburská monarchie je často označována jako „**mnohonárodnostní stát**“, neboť žádná etnická nebo národnostní skupina zde neměla většinu. Ke komunikačním jazykům patřila němčina, maďarština, čeština, polština, italština, rumunština, slovenština, slovinština, chorvatština, rusínština/ukrajinština, ale také jidiš a další jazyky. Mnohé z nich se jako spisovné jazyky utvářely právě teprve v této době. Na rozdíl od Německého císařství nebyli v habsburské říši panovník, dvůr, vláda a státní elity vymezení národnostně, i když se v tomto prostředí hovořilo převážně německy a němčina se považovala za společnou řeč říše. Přes přibývajících národnostních konfliktů dokázaly mnohé národy – především Maďaři, Poláci a Češi – svůj politický vliv a roli svého jazyka posilovat. Vlády národnostní hnutí

nepronásledovaly, pokud nezpochybňovala politický systém a soudržnost monarchie.

Češi byli po celé Evropě považováni za vzor úspěšného národnostního hnutí a vývoje malé etnické skupiny v moderní **národ**. Z národních hnutí však také vyplývalo narůstající národnostní napětí a konflikty, které od pozdního 19. století ovládaly politický život v Rakousku-Uhersku. Tak proti sobě v narůstající konkurenci stanuli Němci a Češi v Čechách a na Moravě, Poláci a Rusíni (Ukrajinci) v Haliči, jakož i Maďaři a nemaďarské národy (Slováci, Chorvati, Rumuni, Srbové) v uherské polovině říše. V uherském případě vedlo ke zhoršování situace to, že samostatné vlády v Budapešti po rakousko-uherském vyrovnání (1867) prosazovaly na rozdíl od vlád ve Vídni národnostní politiku a snažily se o maďarizaci (**asimilaci**) ostatních národů (Slováků, Rumunů, Chorvatů a dalších). Slovenské národní hnutí, řeč a kultura se tak rozvíjely v obtížnějších podmínkách, než tomu bylo u Čechů v západní, tedy rakouské části monarchie.

Ideu přeměny státu na **federaci** nebylo možné uskutečnit. Vyrovnání mezi Rakouskem a Uherskem v roce 1867, po kterém uherské království kromě rovnoprávného postavení s Rakouskem získalo velkorysou vnitřní autonomii, bylo jediným krokem tímto směrem. Vídeňská vláda se k němu rozhodla proto, aby ukončila konflikty s uherskými politickými elitami, a zabránila tak dalekosáhlé federalizaci. Od té doby se již nemluví o Rakousku, nýbrž o Rakousku-Uhersku. Neoficiálně se západní část státu označovala jako Cislajtánie (Předlitavsko), zatímco část uherská se nazývala Translajtánie (Zalitavsko). Tato označení se vztahovala k řece Litavě, která protéká oblastí na východ od Vídně a tvořila tehdy rakousko-uherskou hranici.

Rakousko-uherským vyrovnáním se ostatní národy monarchie cítily znevýhodněny. Češi pocítovali ve svých snahách o dosažení podobného řešení zklamání. Na základě jejich snah se v českých (böhmsch) zemích cítili ohroženi českou převahou zase Němci. Proto se pokoušeli v rámci západní části monarchie zabránit politickým změnám, které by napodobily vyrovnání z roku 1867. Na pozadí zostřujících se národně politických protikladů se ale nemohli dohodnout na uspokojivém celkovém řešení ani zástupci jednotlivých národních skupin, ani vídeňské vlády. To, že se habsburská monarchie po první světové válce na rozdíl od Německého císařství rozpadla, nebylo proto pouze výsledkem válečné porážky. Jednalo se také o důsledek procesu utváření národů, který započal v 19. století. Protože většina obyvatel považovala na počátku 20. století národní příslušnost stále větší měrou za rozhodující státní a společenský princip, byla další existence mnohonárodnostního státu dále zpochybňována.

Německé císařství jako národní stát

Na rozdíl od Rakouska-Uherska nebylo v roce 1871 vzniklé Německé císařství mnohonárodnostním státem. Bylo založeno jako **národní stát** Němců a také tak

bylo vždy chápáno. Německé vlády vnímaly sebe samy jako národní vlády. Přesto bylo Německé císařství – na rozdíl od habsburské monarchie – od počátku organizováno federativně. Bylo zde 22 spolkových zemí, tři svobodná města (Hamburk, Brémy a Lübeck), jakož i jedno říšské území (Alsasko-Lotrinsko). Jednotlivé země se velmi lišily svou rozlohou: Prusko tvořilo rozlohou největší část říše; kromě něj zde byla království jako Sasko a Bavorsko, jakož i menší státy jako Meklenburško-Zvěřínsko, až po malé státečky jako knížectví Reuss (v dnešním východním Durynsku) nebo Schaumburg-Lippe (v dnešním Dolním Sasku).

Federativní charakter říše vycházel ze způsobu jejího vzniku. Ta byla vytvořena pod vedením Pruska sloučením německých států. Založení tedy nevycházelo z všeobecného národního hnutí, nýbrž ze snah hegemonní politiky pruské monarchie – hovoříme proto o sjednocení „shora“. Přesto velká část Němců vítala vznik jednotného německého státu jako vyvrcholení národního hnutí. Na druhé straně se většina států, jako například Bavorsko a Sasko, podílela na sjednocení jen neochotně a pod přímým tlakem Pruska. Také velká část bavorského nebo saského obyvatelstva se nejprve s pruskou převahou v novém státě nemohla smířit a stejně jako dříve cítila silnější vazby v prvé řadě ke své vlastní zemi. Mnoho lidí se proto přednostně považovalo spíše za Bavyry než za Němce. To se však v následujících desetiletích postupně změnilo.

Pruská dominance v Německém císařství byla důsledkem vítězství Pruska nad Rakouskem v takzvané německé válce z roku 1866. Ačkoliv konkurence mezi oběma státy od 18. století narůstala, dokázalo se Rakousko ještě v 19. století proti Prusku prosadit jako nejdůležitější mocnost v Německém spolku, organizaci německých států. K Německému spolku patřily všechny části habsburské monarchie kromě uherských a polských zemí, tedy přibližně území dnešního Rakouska, Česka a Slovinska. Z pohledu Berlína bylo jasné, že budoucí vedoucí role Pruska může být dosaženo pouze tehdy, jestliže do sjednocujícího se Německa nebude začleněno Rakousko. V této souvislosti proto hovoříme o „velkoněmeckém“ (s Rakouskem a pod rakouským vedením) nebo „maloněmeckém“ (bez Rakouska a pod pruským vedením) řešení.

Na pozadí tohoto konfliktu vypukla v roce 1866 prusko-rakouská válka, nazývaná také německá. Na rakouské straně bojovalo vícero německých států, které odmítaly pruskou dominanci, mezi nimi především Bavorsko a Sasko. Saská vojska utrpěla společně s rakouskou armádou rozhodující porážku v bitvě u Hradce Králové. Rakousko muselo **německou otázku** přenechat Prusku. To otevřelo cestu k rozpuštění Německého spolku a k budoucímu „maloněmeckému“ sjednocení. Z tohoto důvodu se často také hovoří o první sjednocovací válce. Po druhé „sjednocovací válce“, ve které Prusko porazilo Francii (1870/71), došlo ve francouzské královské rezidenci Versailles k proklamaci Německého císařství.

Ačkoliv se toto císařství definovalo jako národní stát, nejednalo se jazykově o čistě homogenní území. Žily zde početné menšiny: Dánové ve Šlesvicku, Francouzi v Alsasku-Lotrinsku (které Prusko anektovalo na úkor Francie v roce 1871),

slovanští Lužičtí Srbové v prusko-saské Lužici, a především ve městech velké židovské skupiny. Právě v Prusku, které si nárokovalo ústřední roli v národním státě, žily největší neněmecké menšiny. K nim patřili především Poláci v takzvaných východních provinciích: v Poznaňsku, ale také v západních a východních Prusích, jakož i ve Slezsku. Kromě toho žily v provinciích u Baltského moře také statisíce Litevců, Kašubů a příslušníků jiných skupin. V poznaňské provincii se v 19. století vyvíjelo politicky, kulturně a hospodářsky silné polské národní hnutí. Na rozdíl od Rakouska prováděly pruské vlády, především pod vedením říšského kancléře Otto von Bismarcka, symbolické postavy sjednocení, neustále silící antipolskou politiku. Avšak jejího cíle, prosazení německého charakteru těchto území, tím dosaženo nebylo. Daleko spíše bylo důsledkem nacionální politiky Pruska posilování německo-polských protikladů.

1.2 Utváření národa a identity

Národ jako společenství

Lidé mají potřebu pociťovat příslušnost k určité skupině. To jim umožňuje stát se členy společenství. Tyto skupiny vytvářejí společné hodnoty, pravidla chování a normy. Hovoříme přitom o takzvané kolektivní identitě. Tato identita umožňuje a organizuje lidské soužití a je současně prostředkem vykonávání moci a vlády.

Ačkoliv je potřeba příslušnosti společná všem lidem, je charakter společenství v různých částech světa odlišný. Společenství se také měnila v průběhu dějin. Pro dobu modernizace je charakteristický rozvoj národního uvědomění. V důsledku toho vznikaly moderní národní společnosti, které utvářely evropské dějiny 19. a 20. století a z velké části je utváří až dodnes. Takzvané formování moderního národa patří proto k nejdůležitějším vývojovým změnám 19. století.

Většina Němců žila po roce 1871 v nově založeném Německém císařství, které chápali jako svůj národní stát. Mnoho německých mluvčích se však nacházelo mimo Německo, většina z nich v Rakousku-Uhersku. Kromě zemí, které dnes patří k Rakouské republice, obývali Němci také další části habsburské monarchie, mezi nimi země a regiony, ve kterých tvořili většinu Češi a Slováci. V Čechách a na Moravě Češi tvořili přibližně dvě třetiny obyvatelstva, většina ostatních obyvatel byli Němci. Jejich souvislé jazykové oblasti se nacházely především na západním, severním a jižním pohraničním území Čech, jakož i na severní a jižní Moravě, a dále v Rakouském Slezsku. Vedle toho existovaly německé jazykové ostrovy také ve vnitrozemí a mnoho Němců žilo v Praze a dalších městech. Také v Horních Uhrách, které odpovídaly zhruba dnešnímu Slovensku, žila německo-jazyčná skupina. Jejich podíl na celkovém obyvatelstvu byl ovšem mnohem menší

než v Čechách nebo na Moravě a daleko zaostával za podílem dvou hlavních velkých skupin, za Slováky a Maďary.

Nacionalizace

Většina obyvatel se dříve v první řadě ztotožňovala se svým nejbližším okolím – se svou vesnicí, svým městem nebo regionem –, se svým státem, panovníkem a jeho dynastií, jakož i se svým vyznáním. Byli si vědomi kulturních a jazykových rozdílů mezi různými etnickými skupinami, ale nepřikládali těmto rozdílům většinou žádný rozhodující význam. To se v 19. století změnilo. Pro lidi, kteří měli nyní větší svobodu pohybu a opouštěli svá tradiční prostředí a již se setkávali s novými lidmi a vytvářeli s nimi nové společenské skupiny (vrstvy, třídy), již dosavadní formy skupinové identity nepostačovaly. To se odráželo například v liberálním a demokratickém konceptu národní suverenity, která v tomto období vznikala: jestliže měla být rozhodujícím základem pro politické rozhodování vůle lidu, muselo být jasné, o jaký národ se jednalo, na jakém základě má být tedy tento národ definován.

Jak Němci, tak také Češi a Slováci zažili v průběhu 19. století takzvanou nacionalizaci. Ta měla za následek, že se koncem 19. století a ve století dvacátém většina lidí vědomě identifikovala s určitým národem. Nejpozději v posledních desetiletích 19. století považovala větší část národní příslušnost dokonce za důležitější než další formy společenské příslušnosti, jako byla například regionální, lokální, náboženská nebo třídní příslušnost. V politické oblasti to znamenalo také snahu o národní organizaci společnosti; politické jednotky (státy, země) měly odpovídat národním jednotkám a politické hranice hranicím národním. Prosazení tohoto principu se však ukázalo jako velmi obtížné. V mnoha zemích a regionech žily dva nebo více národů, respektive národností, a mezi oblastmi jejich osídlení zpravidla neexistovaly jasné hranice. Tak například v Praze nebyly žádné oddělené německé nebo české čtvrti, nýbrž příslušníci obou skupin, jakož i zčásti později Pražané židovského původu, obývali stejné čtvrti, ulice a domy. Podstatnější byly sociální rozdíly. Jako „cizí“ byli v Praze nejprve pocítováni především ti, kteří se přistěhovali z venkovského okolí a jež se svými životními zvyklostmi odlišovali od Pražanů jak českého, tak i německého jazyka.

Co je to „národ“?

Odpověď na tuto otázku se v Evropě vyvíjela různě. V několika případech byl pro definici národa rozhodující vnější rámec státu: ve Francii nebo v Dánsku se příslušníci těchto států definovali většinou jako Francouzi nebo Dánové. U většiny národů tomu tak však nebylo: například Češi, Slováci a Němci neměli na začátku svého národního hnutí žádný vlastní stát. Němci žili před vznikem

Německého císařství v mnoha jednotlivých státech – k těm větším a mocnějším patřilo Prusko, Bavorsko či Sasko. Češi a Slováci žili v monarchii, ve které byly politicky dominantní německy a maďarsky hovořící části obyvatelstva. Češi, Slováci a Němci tedy pro definování sebe sama jako národa již existující stát využít nemohli. V jejich případě stály v popředí jiné znaky, především jazyk, kultura, zvyky a společný původ.

Avšak i tyto znaky musely být nejprve vymezeny a definovány, protože ani ony nejsou dány přirozeně a nemají jasné obrysy. Tak musela být například nejprve zodpovězena otázka, co je vůbec německý, český a slovenský jazyk, která nářečí k nim patří a která ne, a na jakém základě má vzniknout německý, český a slovenský spisovný jazyk. V první polovině 19. století nebylo například vůbec jasné, jestli by nizozemština neměla podobně jako švýcarská nářečí patřit k německému jazyku nebo zda slovenština nemá být považována za samostatný jazyk podobně jako čeština. Z obdobných důvodů byly prvky národní kultury – legendy a pověsti, zvyky, kroje a folklór – nově objevovány a vyhodnocovány již v raných fázích národního hnutí jako něco, v čem se odráží vlastní „duch národa“ a specifická „národní tradice“, kterou se určitý národ od každého jiného národa zásadně odlišuje.

Protože se Češi, Slováci a Němci museli při vytváření svých národů částečně potýkat se stejnými problémy a byli nadto sousedé, nepřekvapuje, že se i jejich národní hnutí navzájem ovlivňovala. Současně se na tomto pozadí objevovaly první konflikty, především mezi Čechy a Němci v habsburské monarchii, ke které české země patřily. Na pozadí svých národností zde obě skupiny zastupovaly své vlastní zájmy, které se často navzájem vylučovaly. Sporný bod tvořila například otázka zrovnoprávnění obou jazyků, němčiny a češtiny, na úřadech a ve školách v Čechách. Spory o tom, kterou řečí se má hovořit ve škole, byly zdrojem konfliktů v mnoha obcích. Na politické úrovni se dlouho diskutovalo o tom, v jakém jazyce mají jednat úřady státní správy a samosprávy.

Poprvé se to v habsburské monarchii projevilo v revoluci z roku 1848: zatímco se mnozí německočeští (deutschböhmisches) politici chtěli účastnit revolučních událostí v německých státech, podílet se na práci parlamentu ve Frankfurtu nad Mohanem a vzniku sjednoceného Německa, odmítali čeští politici důsledně příslušnost své země k takovému státu a zůstávali věrní habsburské monarchii. Zároveň však požadovali splnění svých národních požadavků: monarchie se měla přeměnit na federaci jednotlivých zemí, ve které měly země s českou většinou požívat dalekosáhlou autonomii. Čeští mluvčí se přitom odvolávali na takzvané české státní právo, tedy na existenci historických českých zemí (Čechy, Morava a Rakouské Slezsko), které v rámci habsburské monarchie stejně jako dříve fungovaly jako politické správní jednotky a jež měly vlastní zemské sněmy. Ty měly obdržet více pravomocí a kompetencí. Češi by tak mohli svou početní většinu v Čechách nebo na Moravě využít k tomu, aby v těchto zemích vytvořili politickou autonomii ve formě národní autonomie. Z těchto důvodů se většina

německých politiků z Čech a Moravy od federalistického konceptu odvracela a podporovala rakouský centrální stát, ve kterém by dominoval německý jazyk.

Vlády ve Vídni se pokoušely proti národnostním konfliktům bojovat a snažily se o narovnání práv jednotlivých jazyků. Jejich předpisy pro Čechy ovšem narážely jak na český, tak i německý odpor a nepřinášely žádná uspokojivá řešení zostřujícího se národnostního konfliktu. Na jedné straně v Rakousku od posledních desetiletí 19. století politicky znepřátelení Češi a Němci stáli proti sobě, na druhé straně to sotva bylo na překážku jejich každodenním kontaktům, tedy soužití ve společně obývaných sídlech a regionech, hospodářskému prolínání a kulturní výměně.

Navzdory národnímu hnutí, které nabylo na síle, se lidé stejně jako předtím cítili svázáni také s jinými skupinami, regiony a hodnotami. Tak se častokrát němečtí a čeští dělníci společně pokoušeli prosadit své zájmy a spolupracovali právě v ekonomické oblasti. K tomu se ještě přidávaly početné snahy o porozumění, což dokazuje příklad vzájemné výměny dětí v habsburské monarchii: české děti trávily své prázdniny v německých rodinách a obráceně německé děti v českých rodinách, aby se naučily druhý zemský jazyk.

Pro mnoho lidí byla navíc stejně jako dříve důležitá náboženská příslušnost, která tvořila spojující prvek: u Čechů, Slováků a Němců v Rakousku, Bavorsku a dalších zemích to bylo většinou římsko-katolické, u Němců v Sasku, Prusku a mnoha dalších zemích především středního a severního Německa evangelické vyznání. Také v první světové válce zůstali Češi, Slováci a většina rakouských Němců věrná habsburské monarchii. V Německém císařství se na druhou stranu nedokázalo mnoho lidí rozloučit se svou silnou regionální a zemskou identitou a Německou říši pod pruskou převahou, i když federálně organizovanou, akceptovali teprve po určité době.

Vznik moderních národů

Ve druhé polovině 19. století a v letech před první světovou válkou byly národy ve střední Evropě z větší části zformovány. Většina Němců žila ve velkém národním státu. Nikdo již nepochyboval o existenci a budoucnosti českého národa, který byl nyní důležitou součástí politického, kulturního a hospodářského života ve střední Evropě a jehož političtí zástupci požadovali autonomii v rámci habsburské monarchie. Nové impulsy dostalo také slovenské národní hnutí. Nyní tedy existovaly moderní národy; většina lidí se definovala v první řadě jako příslušníci konkrétního národa a často podle toho také jednala: snažila se o dosažení národních cílů a podle tohoto principu volila také v parlamentních volbách – ačkoliv se často nedosáhlo shody, o jaké společné národní zájmy se přesně jedná. Nezřídka se lidé řídili těmito zásadami i ve svém všedním životě. Tak se například mnozí snažili nakupovat pouze v těch obchodech, jejichž majitel patřil ke stejné národnosti.

Organizace podle národního principu pronikala do stále širších oblastí společenského života. To se netýkalo pouze kulturních institucí a politických spolků nebo stran, ale i každodenních aktivit včetně sportu a tělesné kultury. Právě tzv. turnerské spolky v Německu, které vznikaly od první poloviny 19. století, nebo po roce 1860 český spolek Sokol spojovaly ideu tělesné kultury a zdatnosti s národností.

Vznik národů a modernizace znamenaly nové výzvy také pro židovské obyvatele Německého císařství a habsburské monarchie. Na jedné straně se Židé dočkali zrovnoprávnění, na straně druhé je sílící uplatňování národního principu v každodenním životě stavělo do pozice obětí nového vyloučení. Nadto i pro Židy vyvstávala otázka, ke kterým společenským skupinám cítí přináležet a co pro ně židovství znamená. Na to existovaly různé odpovědi: mnozí se integrovali do národních společností (proto se mluví o takzvaném integračním hnutí) a cítili se například přednostně jako Němci nebo Češi. To však ještě neznamenalo, že by pro ně jejich původ ztratil význam. Jiní zase zastávali názor, že Židé by podobně jako Němci nebo Češi měli vytvořit moderní národ. Pro mnohé byla oproti tomu, stejně jako dříve ústředním bodem jejich identity židovská víra, zatímco pro jiné to zase byla příslušnost ke státu nebo sociálním skupinám.

Idea jednoho židovského národa se v poslední čtvrtině 19. století projevila v programu takzvaného sionismu, který viděl cíl emancipace Židů ve vytvoření vlastního národa. Současně se propagovalo vystěhovalectví evropských Židů do Palestiny a založení židovského národního státu. Sionisté tím reagovali na vývoj rasistického **antisemitismu** v Evropě, který se kromě Ruské říše a Francie vzrůstající měrou šířil především v Německu a Rakousku-Uhersku.

Vznik a vzájemné vymezení národů šlo ruku v ruce s vytvářením nacionálních stereotypů, to znamená zjednodušených představ o příslušnících jiných skupin. Ty vycházely z předpokladu, že příslušníci jednotlivých národů mají vždy nebo téměř vždy stejné vlastnosti co do svého vzhledu, chování nebo myšlení. Každá odchylka od této představy byla vnímána jako „výjimka“. To vedlo k tomu, že se stereotypy měnily po dlouhá časová období pouze minimálně. Tím přispívaly ke stupňování národních protikladů. Od 19. století se vytvořily početné stereotypy i mezi Čechy a Němci; mnohé negativní stereotypy byly nasměrovány proti Židům. Viditelným projevem těchto zažitých představ, které se dále rozšiřovaly a upevňovaly, byly karikatury, které se v této době vyvinuly jako nový žánr v tisku a na plakátech.

Nacionalismus se od konce 19. století stále více radikalizoval. Vzrůstající měrou se chápání národa neomezovalo pouze na kulturní pospolitost, nýbrž bylo také odůvodňováno rasově a rasisticky. Rozšířilo se přesvědčení, že národnost člověka je dána jeho rozdílnou přirozeností a narozením – a proto se také nemůže změnit. Na tomto pozadí začalo mnoho lidí rozlišovat mezi „lepšími“ a „horšími“ národy. Toto přesvědčení se ve střední Evropě obrátilo nejenom, ale především také proti Židům, a projevilo se již před první světovou válkou ve vlně antisemitských násilností a procesů.

1.3 Kultura a národ

„Demokratizace kultury“

Epocha modernizace je často vnímána jako období, ve kterém proběhla demokratizace kultury. Takzvaná vysoká kultura se otevírala stále širším kruhům obyvatelstva, i když se nejprve týkala především vyšších vrstev společnosti. Tento nový trend se projevoval již od 18. století: občanům se zpřístupňovaly umělecké sbírky a muzea a pořádaly se veřejná divadelní představení a koncerty. K prvním evropským městům s veřejným koncertním programem patřilo například saské Lipsko.

Umění, hudba, divadlo a literatura získávaly ve společnosti stále větší pozitivní roli, připisovanou veřejnému vzdělávání a šíření hodnot. Z tohoto důvodu se kultuře dostávalo zvýšené pozornosti veřejnosti a státu, takže v 19. století také začíná epocha kulturní politiky. V této době došlo k rozkvětu veřejného kulturního života: i v mnoha malých městech se nyní stavěla divadla a zakládaly hudební soubory.

V 19. století se úspěšně šířila myšlenka zakládání muzeí. Především ke konci 19. a na počátku 20. století měla každá metropole, často ale také provinční města své muzeum nebo alespoň vlastivědný koutek. Velký význam získala zemská muzea. K prvním takovým patřilo od roku 1814 Zemské muzeum pro Rakouské Slezsko v Opavě. Brzy následovalo také Moravské muzeum v Brně (1817) a České muzeum v Praze (1818). Po roce 1820 byla zakládána nová muzea historie a umění na berlínském Muzejním ostrově (Museumsinsel). V polovině 19. století (1855) následovalo Bavorské národní muzeum v Mnichově, na počátku 20. století Slovenské národní muzeum v Martině. V saské metropoli Drážďanech byly veřejnosti zpřístupněny slavné kurfiřtské umělecké sbírky již v 18. století. V roce 1836 byla otevřena Stará pinakotéka (Alte Pinakothek) v Mnichově, která je dodnes jedním z nejznámějších muzeí vystavujících sbírky umění v Evropě.

Mnoho občanů se kromě toho setkávalo ve spolcích, ve kterých se věnovali svým kulturním zájmům. I tyto spolky, které se ve velkém počtu věnovaly nejrůznějším tématům, jsou typickým produktem 19. století: vlastenecké spolky, historické spolky, okrašlovací spolky, pěvecké spolky a mnohé další byly od té doby téměř v každém městě nedílnou součástí veřejného života.

V souvislosti s proměnou společnosti až ve společnost masovou a postupnou demokratizací je konec 19. a začátek 20. století také dobou vzniku nové, populární kultury. Tato se se svými novými, přístupnějšími formami otevírala stále širšímu publiku. K tomuto vývoji přispívaly od počátku 20. století také technické novinky, jako byl film a jeho rozšíření pomocí kina. Mnoho spisovatelů vděčí za svůj úspěch poplávce masového publika.

Kultura ve službách národa

V souvislosti s rozvojem národních hnutí získávalo umění a kultura stále větší úlohu při propagaci národního vědomí. Literatura, divadlo či hudba měly sloužit národním hodnotám, inspirovat a zprostředkovávat to, co se rozumělo pod „národním duchem“: vlastní, nezaměnitelný charakter národa, jeho kulturu, zvyky, historii, tradice a „způsob myšlení“. Tvůrci se snažili vytvořit národní literaturu, národní architekturu či národní hudbu. Lidé se například ptali, co tvoří německou, českou a slovenskou hudbu, do jaké míry mohou vycházet z lidové hudby a do jaké míry ji mohou rozvíjet jako umělecké dílo, jestli například existuje vlastní německá nebo česká opera a jak má vypadat.

Devatenácté století můžeme označit za epochu takzvaných zakladatelů moderní české a slovenské literatury, německé, české, polské, maďarské či norské lidové hudby. Němec Richard Wagner se ve svém díle pokoušel o zpracování velkých témat germánské mytologie jako německé tradice. Bedřich Smetana zase do české opery zavedl místní lidové a historické motivy a opěvoval vlast Čechů v symfonickém cyklu *Má vlast*. Jejich díla byla přitom často uváděna i mimo jejich země: to platí jak pro Wagnerovy opery v Čechách, tak i pro Smetanovy skladby v Německu. Oba skladatelé patří dodnes k celosvětově nejznámějším operním klasikům.

Tyto příklady ukazují, že takzvaná nacionalizace byla i ve vztahu ke kultuře dvojznačná: na jedné straně bylo cílem vytvoření specifické národní identity, na straně druhé se jednotlivá národní hnutí v těchto snahách velmi podobala a vzájemně ovlivňovala. To platí také pro metody a formy výrazu, které se v různých kulturních oblastech používaly. Patřilo sem například zakládání národních muzeí nebo architektonická podoba národních institucí a pomníků, stejně jako divadelních a muzejních budov. Pokud srovnáváme například stavby divadel nebo oper ve středoevropských zemských metropolích, můžeme zjistit nápadné podobnosti: všechny vycházejí z architektonických forem rozšířených po celé Evropě. Platí to i pro pomníky, které byly zřizovány na počest historickým vládcům, národním básníkům, spisovatelům, hudebníkům, vědcům či vojevůdcům. V malířství a literatuře působili umělci a autoři, kteří byli ovlivněni mezinárodními trendy. Divadla a hudební scény různých národů měly často velmi podobný repertoár, hrály díla skladatelů jiných národů, a často si dokonce vyměňovaly hudebníky, dirigenty a zpěváky. „Národní skladatelé“ měli v zahraničí často podobný, nebo dokonce větší úspěch než ve své vlasti (Richard Wagner, Bedřich Smetana, Antonín Dvořák).

To všechno ukazuje, že národní hnutí a nacionalismus měly sice zdůrazňovat vlastní charakterové rysy každého národa, současně však zůstávaly společným evropským fenoménem.

Vzrůstající význam vzdělání v 19. století

Od 18. století vzrůstal význam vzdělání. Především 19. století se často označuje jako zlatý věk vzdělávání a školství. Školní výuce a studiu byla v tomto období přikládána stále větší hodnota. Složení maturity nebo dokončení vysokoškolského studia umožnilo mnoha lidem – často i z chudších vrstev obyvatelstva – zajištění jejich obživy, sociální vzestup a větší společenské uznání. Pro mnohé se otevřela možnost kariéry ve veřejné službě.

Celkově narůstalo přesvědčení, že vzdělání je v moderní společnosti pro převzetí určitých úkolů a pozic nezbytné. Technický vývoj, kapitalistické hospodářství, stále komplikovanější úloha státní správy a regionálních samospráv, samotné školství – všechny tyto oblasti vyžadovaly stále specializovanější znalosti. Školství současně sloužilo zprostředkování určitých představ, pravidel a hodnot. Školy neměly jenom vzdělávat, nýbrž i vychovávat. Lidé byli v tomto smyslu vzděláváni, a sice podle aktuálních politických, ideologických, kulturních a morálních představ.

Na tomto pozadí přebíraly vlády od 18. století rozhodující roli ve školství a začaly organizovat státní vzdělávací systém. I když v jednotlivých zemích existovaly také soukromé školy, byl to stát, kdo určoval nejdůležitější pravidla a cíle vzdělávání pomocí svého zákonodárství a předpisů. Tak také vznikla během modernizačního období státní vzdělávací politika. Na tu měl zpočátku rozhodující vliv příslušný panovník a jeho vláda. Jak se však politické systémy v průběhu 19. a 20. století liberalizovaly a demokratizovaly, stávala se vzdělávací politika také předmětem veřejných debat a politických sporů. Během nacionalizace evropských společností bylo školství a vzdělávání nadto stále více chápáno jako národní záležitost. Vzdělávací instituce měly u dětí a mladých lidí převzít důležitou roli při vytváření národního vědomí, formování budoucí národní „intelligence“ a národních vůdčích vrstev. Mnoho učitelů proto patřilo k těm, kdo podstatně přispívali k rozvoji moderních národních hnutí. V této souvislosti docházelo k stále silnějším rozporům ohledně vyučovacího jazyka ve školách a ke zřizování škol, obzvláště v těch regionech, v nichž se jednotlivé národnosti cítily v pozici menšiny. Vznikaly národní školské spolky, které financovaly výstavbu a vybavení škol a jež byly činné jak na celonárodní, tak také na regionální úrovni. Spor o školy byl často považován za ústřední v otázce, jak se má určitý region z národního hlediska rozvíjet.

1.4 Politická hnutí

Politizování společnosti v 19. století

Devatenácté století bylo v Evropě epochou všestranné politizace společnosti. Předmětem státní politiky a veřejných debat se stávaly stále nové oblasti každodenního života, hospodářství, kultury a sociálních vztahů. Zároveň se lidé vzrůstající měrou aktivně účastnili politiky; stále více mohli pomocí voleb ovlivňovat rozhodnutí svých politických představitelů a zajímali se o politické otázky.

Nové společenské a politické koncepty, které byly formulovány již v 18. století, získávaly nyní na významu a spolu s nimi se prosazovala představa, že politická moc by měla vycházet z lidu. K tomu patřilo právo spoluúčasti lidu nebo jeho zástupců při důležitých rozhodnutích, jakož i při určování politického systému země. Na tomto pozadí vznikl také koncept konstitucionalismu. Podle této ideje měla být politická moc zcela nově založena a organizována a její principy měly být zakotveny v ústavě (konstituci), to znamená v základních zákonech, na které by byla vázána státní moc. Legitimita moci (vlády) neměla do budoucna vycházet z Boží milosti, nýbrž se odvolávat na vůli lidu. Tyto nové politické ideje tak zpochybňovaly absolutistickou monarchii. Vyústily v požadavky na zavedení ústavy a voleného parlamentu.

Zároveň byl vyvinut model republiky. Zatímco republikanismus v 19. století hrál stále větší roli například ve Francii nebo Itálii, zůstával jeho význam v Německu až do první světové války omezený a v české a slovenské společnosti byl pouze okrajovým jevem. Teprve krize světové války vyústila ve zhroucení obou velkých monarchií – Německého císařství a rakousko-uherské monarchie, jakož i jednotlivých německých království, vévodství a knížectví. K politickému znovuzaložení Německa a Československa v roce 1918 došlo ostatně na republikánské bázi.

Dalším novým jevem 19. století byly revoluce ve střední Evropě, které – alespoň ve velkých městech – mobilizovaly masy obyvatelstva. Po zkušenostech z Francouzské revoluce vypukly revoluce také v tomto regionu: revoluce v Sasku v letech 1830/31 vedla k přijetí moderní ústavy a k vytvoření voleného zemského sněmu. Velká revoluční vlna v letech 1848/49 zasáhla velké části německých a habsburských zemí, především Vídeň, Čechy, Uhersko, Prusko, Sasko, Bádensko, Rýnskou Falc, ale také Bavorsko. Tyto revoluce volaly po novém politickém řádu zemí a monarchií. Poprvé byly politické požadavky formulovány „na ulici“, byly mobilizovány velké masy lidí, kteří se scházeli na veřejných manifestacích, aby dosáhli svých politických cílů.

Boj o volební právo

Zavedení konstitucionalismu (ústavy) a parlamentu neznamenal však zavedení rovného volebního práva pro všechny občany. Také chápání rovnosti se odlišovalo od té, kterou známe dnes. Tak například v druhé polovině 19. století v habsburské monarchii – v níž byla v roce 1861 zavedena nová ústava, zemské sněmy a parlament (Reichsrat) – volily jednotlivé společenské skupiny v různých volebních kuriích (volebních třídách). V konečném efektu měl hlas aristokrata nebo podnikatele daleko větší váhu než hlas venkovských obyvatel. Tento systém byl založen na představě, že směřodatná nemá být rovnoprávnost hlasů všech voličů, ale rovnováha jednotlivých společenských skupin.

Dlouhou dobu nebyli oprávněni volit všichni lidé. Vycházelo se ze zásady, že volební právo by měli mít pouze ti, kteří přispívají k blahu společnosti – podle tehdejšího chápání v materiálním, tedy finančním smyslu. Právo volit se tedy v 19. století řídilo často podle takzvaného daňového censu: hlas měli jen ti, kteří platili daně v určité minimální výši. Boj o demokratizaci volebního práva patřil v 19. století k hlavním vnitropolitickým tématům jednotlivých zemí. Demokráté požadovali všeobecné, rovné a tajné volební právo pro všechny dospělé muže bez jakéhokoli omezení; na ženy se ohled nebral.

Poměrně brzy zavedlo všeobecné a rovné volební právo pro mužské obyvatelstvo Německé císařství, totiž již při založení říše v roce 1871, což znamená, že Německo k tomuto kroku přistoupilo jako třetí země po USA a Švýcarsku.

KAPITOLA 1

Prameny

Didaktické přístupy (řazeno podle témat)

1. Teritoriální situaci v Evropě v roce 1815 a tehdejší členění regionů podle většinově používaných jazyků v Německé říši a Čechách lze znázornit a vysvětlit pomocí map P1, P2 a P3. V této souvislosti je třeba tematizovat, do jaké míry podpořily historické mapy se svými jasnými hranicemi národnostní představy, P2 může být užit jako podklad pro diskuzi o tom, byla-li Německá říše skutečně národním státem.
2. V letech 1815–1848 získávala v Německém spolku a habsburské říši na významu národní a liberální hnutí, ačkoli v tomto období existovaly také úplně jiné než národnostní koncepty uspořádání. Diferencovaný obraz této situace a podněty k diskuzi o možných alternativách k národnímu státu poskytují materiály P4, P5, P6, P7 a P8. Zvláštní pozornost je třeba věnovat represivní atmosféře období restaurace (P9).
3. Břežnová revoluce roku 1848 byla klíčovou událostí německých, ale také českých a slovenských dějin. Komplexní povaha této situace, která ovlivnila následující desetiletí, se ukazuje právě v diskuzi předních českých národnostně smýšlejících intelektuálů o vztahu k německému národnímu hnutí, k habsburské monarchii, k Němcům v Čechách a o možném spojení všech Slovanů pod vedením Ruska. Pohled na tyto fenomény umožňují materiály P10, P11, P12, P13 a P15. Protirevoluční reakci jak v Německu, tak i v habsburské monarchii lze tematizovat pomocí materiálů P14, P16 a P17.
4. Industrializace byl proces, který se stejnou měrou týkal celého prostoru střední a středovýchodní Evropy bez ohledu na státní a národnostní hranice a jenž celý tento prostor proměnil. Příkladně to lze demonstrovat na tématu mobility a reprezentativní podoby nádraží coby „chrámů moderní doby“. Viz materiály P18, P19, P20 a P21.
5. Následkem industrializace se také všude proměňovala společnost. Exemplárně lze tuto proměnu vysvětlit na nově vznikající dělnické vrstvě v průmyslových městech (P22, P23). Celoevropským fenoménem byl rovněž

vznik dělnických hnutí, tento proces pak vyústil v zakládání politických stran. Následující materiály poskytují přehled k tomuto tématu pro Německou říši a habsburskou monarchii: P24, P25, P26, P27, P29. Zde lze také diskutovat o vztahu dělnického hnutí k hnutí národnímu.

6. Místy národního vzdělávání a šíření národní kultury byla v Evropě nově zřizovaná divadla. Příklady lze najít v materiálech P31, P32.
7. Poslední třetina 19. století se nesla ve znamení vyostření národnostního napětí v habsburské monarchii, v neposlední řadě šlo také o konflikty mezi Němci a Čechy. Nepřímo byly do těchto sporů vtahovány rovněž zahraniční mocnosti. Rozpory krystalizovaly v jazykovém a školském konfliktu. Jako ilustrativní materiál k těmto otázkám by z různých hledisek mohly posloužit následující prameny: P24, P33, P35, P36, P37. Při diskuzi o těchto tématech by se ovšem nemělo zapomínat na pokusy o vyrovnání, popřípadě na revizionistické proudy volající po věrnosti staré monarchii. K tomu viz P28, P38.
8. Stále oblíbenějším prostředkem veřejné politické polemiky se v 19. století stávala karikatura. Pohled na téma „Konflikty mezi Němci a Čechy“ v druhé polovině 19. století nabízejí následující materiály: P39, P40. Při interpretaci jednotlivých karikatur se lze také zabývat tím, jak se na nich zobrazuje to, co je vlastní a cizí, popřípadě jaké užívají stereotypy a zda jsou tyto karikatury pouhým zachycením zmíněných konfliktů, či jejich projevem, nebo dokonce vyostřenou podobou.

P1 Mapa střední Evropy po Vídeňském kongresu (1815)

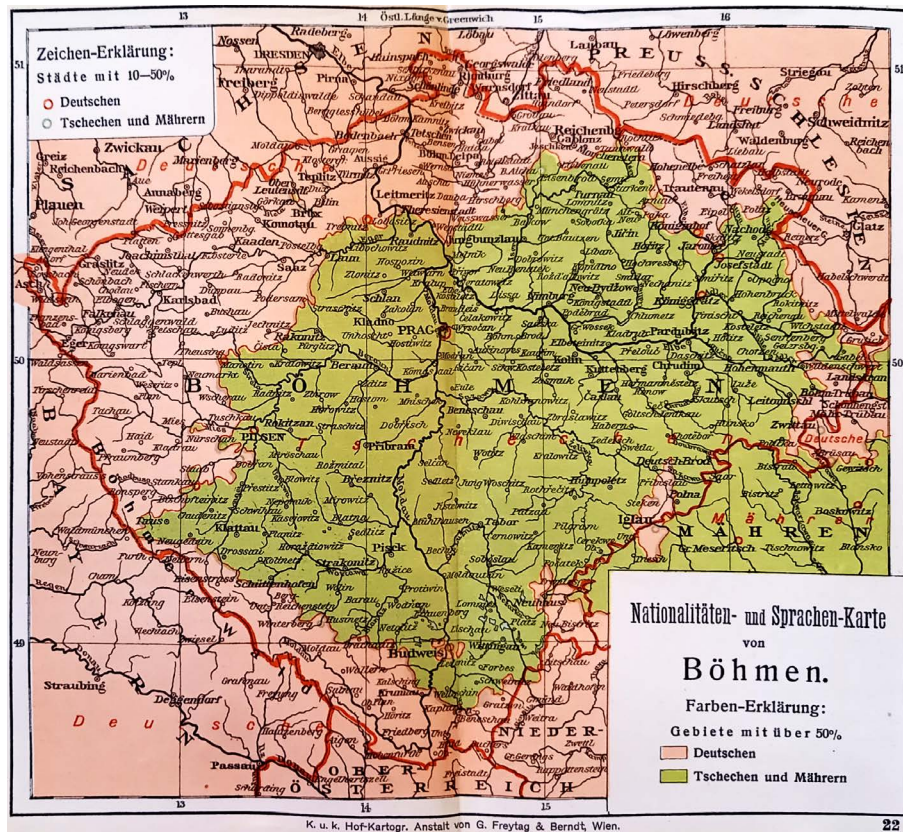
Mapa vytvořena pro tuto publikaci grafikou studia Designiq.

P2 „Národnostní a jazyková mapa střední Evropy“ (1904)

Zdroj: https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Mittleuropa_%E2%80%93_V%C3%B6lker_und_Sprachgebiete_1904.jpg [cit. 16. 4. 2022].

P3 „Národnostní a jazyková mapa Čech“ (1900)

In: Hickmann, Anton Leo: *Geographisch-statistischer Taschen-Atlas von Österreich-Ungarn* [Geograficko-statistický kapesní atlas Rakouska-Uherska]. Wien – Leipzig 1900.